

Asiantuntijalausunto perustuslakivaliokunnalle koskien mietintöasiaa K 15/2020 vp (Eduskunnan oikeusasiamiehen kertomus vuodelta 2019)

Perustuslakivaliokunnassa on mietintöasiana vireillä eduskunnan oikeusasiamiehen kertomus vuodelta 2019 (K 15/2020 vp). Eduskunnan sosiaali- ja terveysvaliokunta on lausunnossaan (StVL 8/2020) kertomuksesta kiinnittänyt erityistä huomiota lastensuojelulain toimeenpanon asianmukaisuuteen.

Perustuslakivaliokunta on pyytänyt minulta valtiosääntöistä arviota lastensuojelun tilasta Suomessa yleisesti ja erityisesti koronapandemian aiheuttamat haasteet huomioiden. Lausuntonani esitän kunnioittaen seuraavaa:

Yleistä

Lausuntopyynnön aiheena on ”lastensuojelun tila Suomessa yleisesti” ja erityisesti koronapandemian aikana. Ottaen huomioon lausuntopyynnössä oleva viittaus sosiaali- ja terveysvaliokunnan lausuntoon arvioin omassa lausunnossani nimenomaan lastensuojelun *toimeenpanon* tilaa valtiosääntöoikeudellisesta näkökulmasta. En lausunnossani ota siten kantaa esimerkiksi lastensuojelua koskevan *lainsäädännön* tilaan. Käsitykseni mukaan lastensuojelua koskeva keskeinen säädös, lastensuojelulaki (417/2007) on valtiosääntöoikeudellisesti ajan tasalla, eikä siihen kohdistu mitään välittömiä uudistamistarpeita. Lisäksi lapsen oikeuksia koskeva yleissopimus (SopS 60/1991) on ollut Suomessa laintasoisesti voimassa vuodesta 1991 lähtien.¹

Kun arvioidaan lastensuojelun toimeenpanon valtiosääntöistä tilaa, arviossa tulee kiinnittää muun muassa huomiota useaan perustuslain (731/1999) perusoikeussäännökseen. Perustuslain 6 §:n 3 momentti on merkityksellinen, kun pohditaan lapsen osallisuutta lastensuojelun käytännöissä. Perustuslain 7 §, 9 §, 10 § ja 15 § ovat keskeisiä säännöksiä pohdittaessa sijaishuollon kasvatuskäytäntöjen laillisuutta ja suhdetta sijaishuollon rajoitustoimiin. Perustuslain 19 §:n 1 momentti on merkityksellinen, kun arvioidaan lasten oikeutta välttämättömään huolenpitoon. Perustuslain 19 §:n 3 momentti on puolestaan merkityksellinen arvioitaessa lastensuojelun resurssien riittävyttä, henkilökunnan osaamista ja palveluiden saatavuutta. Myös sivistyksellisiä oikeuksia koskeva 16 §, kielellisiä ja kulttuurillisia oikeuksia koskeva 17 § ja oikeusturvaa koskeva 21 § ovat relevantteja lastensuojelun toimeenpanon valtiosääntöisen arvion kannalta. Lisäksi on syytä mainita avohuollon ensisijaisuus huostaanottoon nähden ja perhehoidon ensisijaisuus laitoshuoltoon nähden, joita periaatteita ei ole kirjattu perustuslakiin, mutta joiden voidaan katsoa tulevan osaksi valtiosääntöä uudistetun Euroopan sosiaalisen peruskirjan (SopS 80/2002) 17 artiklan 1 kohdan c alakohtaa koskevan Euroopan sosiaalisten oikeuksien komitean tulkintakäytännön välityksellä.²

¹ YK:n lapsen oikeuksien komitea totesi Suomen vuonna 2008 antamaa neljättä määräaikaishuoltopöytäkirjaa koskevissa huomioissaan, että Suomen tuli varmistaa, että kansallinen lainsäädäntö vastaa lapsen oikeuksien yleissopimuksen lasten osallistumisesta aseellisiin selkkauksiin laaditun lisäpöytäkirjan periaatteita ja määräyksiä. Ks. Lapsen oikeuksien komitea, 13.8.2011, CRC/C/FIN/CO/4, kohdat 8–9..

² *Digest of the case law of the European committee of social rights*, December 2018, s. 170–171.

Lausuntopyyntö on sisällöllisesti varsin laaja. Lastensuojelun toimeenpanon tilan valtiosääntöinen arvio edellyttää ennen kaikkea *empiiristä tietoa* eri tekijöistä, jotka ovat toimeenpanon kannalta tärkeitä. Näitä ovat ainakin:

- 1) lastensuojelun taloudelliset resurssit kunnissa
- 2) lastensuojelun henkilöstön koulutustaso ja osaaminen
- 3) huostaanottojen määrällinen kehitys ja sen suhde avohuollon tukitoimien määrään
- 4) käytännöt lastensuojelulaitoksissa ja perhehoidossa
- 5) lastensuojelun asiakkaiden oikeusturva.

Asiantuntijana joudun arviossani nojaamaan muiden tahojen tuottamaan tietoon, sillä en ole itse tutkinut lastensuojelun toimeenpanoa empiirisesti. Lausuntopyynnön kireähköstä aikataulusta johtuen minun ei myöskään ole mahdollista perehtyä kattavasti kaikkeen ajankohtaiseen tutkimus-, raportointi- ja tilastotietoon. Tästä johtuen en lausunnossani pysty antamaan yksityiskohtaista arviota lastensuojelun toimeenpanon valtiosääntöisestä tilasta. Sen sijaan annan *yleisarvion*, joka perustuu muun muassa lausunnon kohteena olevaan Eduskunnan oikeusasiamiehen kertomukseen sekä muiden valvontaviranomaisten julkaisemiin tietoihin. Ensin pohdin kuitenkin sitä, *mitä lastensuojelun toimeenpanon valtiosääntöisen tilan arviointi ylipäänsä edellyttää*.

Lastensuojelun toimeenpanoa koskeva empiirinen tieto

Kuten sanottu, lastensuojelun toimeenpanon tilan valtiosääntöinen arvio edellyttää ennen kaikkea *empiiristä tietoa*. Lastensuojelun toimeenpanoa koskevaa empiiristä tietoa syntyy ainakin neljällä eri tavalla:

- 1) toimeenpanoa koskeva akateeminen tutkimustieto
- 2) viranomaisten tuottama selvitys- ja tutkimustieto
- 3) Terveiden ja hyvinvoinnin laitoksen (THL) tutkimus- ja tilastointitarkoituksiin keräämä tieto
- 4) valvontaviranomaisten valvontatoiminnassaan saama ja keräämä tieto.

Lastensuojelun toimeenpanoa koskevaa *akateemista tutkimusta* ei ole juurikaan tehty oikeustieteen piirissä. Sen sijaan yhteiskuntatieteellistä tutkimusta – erityisesti sosiaalityössä – aiheesta löytyy jonkin verran. Esimerkkeinä voidaan mainita seuraavat tuoreet tutkimukset:

- Hoikkala, Susanna: *Historiallinen tapaustutkimus lastensuojelulaitoksen rajoittamis- ja kurinpitokäytännöistä 1950–2000*. Heikki Waris -instituutin tutkimuksia 4/2020.
- Hoikkala, Susanna: *Kiinnipito lastenkodeissa*. Pelastakaa Lapset ry, 2014.
- Huhtanen, Raija & Pösö, Tarja: "Restriktiva åtgärder i den finska barnavården: Ett stöd för barns rättigheter eller för inlåsning av barn?" Teoksessa Sofia Enell & Maria Gruber & Maria A Vogel (toim.): *Kontrollerade unga: Tvångspraktiker på institution*. Studentlitteratur 2018, s. 213–234.
- Kalliomaa-Puha, Laura & Pösö, Tarja & Toivonen Virve-Maria: "Error Correction of Restrictive Measures: Appeals Made by Young People in Care". *Young* 2020, s. 1–16.
- Laakso, Riitta: "*Ne näki musta*" Huostassa olevien lasten hyvinvointi ja sijaishuoltoon liittyvät kokemukset. Terveiden ja hyvinvoinnin laitos, Raportti 1/2019.
- Pekkarinen, Elina: *Koulukoti muutoksessa. Selvitys koulukotien asemasta ja tehtävästä*. Nuorisotutkimusverkosto & Nuorisotutkimusseura. Julkaisuja 187, 2017.
- Tarkkinen, Hanna & Forsberg, Hannele: "Lastensuojelun rajoitustoimenpiteet asiakirjojen valossa." *Yhteiskuntapolitiikka* 78 (6/2013), s. 661–669.

- Tarvainen, Merja & Kekoni, Taru: ”Erityistä huolenpitoa. Lastensuojelun erityisen huolenpidon käsite ja käytäntö hoivatutkimuksen kentällä.” *Yhteiskuntapolitiikka* 80 (2/2015), s. 173–180.
- Wennberg, Mikko & Luukkonen, Tuomas & Haila, Katri: *Sosiaalihuollon ja lastensuojelun kantokyky koronakriisin aikana. Haastavat tekijät ja uudet ratkaisukeinot kriiseistä selviämiseksi*. Itlan raportit ja selvitykset 2020:1.

Myös eri *viranomaistutkimukset, -selvitykset ja -raportit* tuottavat tietoja lastensuojelun toimeenpanosta. Esimerkkeinä voidaan mainita:

- Aluehallintovirastojen lastensuojelun valvonnan seurantatyöryhmän raportti. Valtiovarainministeriön julkaisuja 2021:37.
- Lastensuojelun vaativan sijaishuollon uudistamistyöryhmän loppuraportti. Sosiaali- ja terveysministeriön raportteja ja muistioita 2020:28.
- Lasten ja nuorten hyvinvointi koronakriisin jälkihoidossa. Lapsistrategian koronatyöryhmän raportti lapsen oikeuksien toteutumisesta. Valtiovarainministeriön julkaisuja 2020:21.
- THL: Koronan vaikutukset lastensuojeluun. Tutkimuksesta tiiviisti 34/2020.

Terveyden ja hyvinvoinnin laitos tuottaa Suomen virallista tilastoa varten tietoa lastensuojelun tilasta eri muuttujien perusteella. Tällaisia muuttujia ovat esimerkiksi kodin ulkopuolelle sijoitettujen lasten lukumäärä, huostaanotettujen lasten lukumäärä, kiireellisesti sijoitettujen lasten lukumäärä, avohuollon asiakkaina olevien lasten lukumäärä, lastensuojeluilmoitusten määrä, ja niin edelleen.³ Lisäksi THL:n velvollisuutena on lastensuojelulain 27 a §:n nojalla pyytää kunnilta tai kuntayhtymiltä kaksi kertaa kalenterivuodessa tiedot lastensuojelulain 26 §:n 5 momentissa palvelutarpeen arvioinnille säädettyjen määräaikojen noudattamisesta. THL luovuttaa tiedot edelleen Sosiaali- ja terveysalan lupa- ja valvontavirastolle (Valvira) sen valtakunnallista ohjaus- ja valvontatehtävää varten. THL:n lastensuojelulain mukainen tietojenpyyntövelvollisuus liittyy siten olennaisesti lastensuojelun toimeenpanon valvontaan.

Myös *sosiaalihuollon varsinaiset valvontaviranomaiset* (Valvira ja aluehallintovirastot) sekä *ylimmät laillisuusvalvojat* tuottavat valvontatyönsä seurauksena empiiristä tietoa lastensuojelun toimeenpanon epäkohdista ja yleisestä tilasta. Tällaista tietoa saadaan muun muassa yksittäisistä kanteluista, kanteluiden lukumäärän kehityksestä ja tarkastuskäynneistä.

Eduskunnan oikeusasiamiehen kertomus vuodelta 2019

Perustuslakivaliokunnassa mietintöasiana vireillä oleva eduskunnan oikeusasiamiehen kertomus vuodelta 2019 on jossakin määrin *ristiriitainen* lastensuojelun toimeenpanoa koskevien tietojen osalta. Kertomuksen luvussa 3.6.1 kuvataan *yhtäältä* 10 keskeistä suomalaista perus- ja ihmisoikeusongelmaa. Lastensuojelun ongelmina luetellaan seuraavat asiat (s. 129–130):

- yleinen voimavarojen puute, pätevien sosiaalityöntekijöiden heikko saatavuus ja työntekijöiden suuri vaihtuvuus
- sijaishuollon valvonnan riittämättömyys ja puuttuvat toimivaltuudet perhehoidon valvonnan osalta
- sijaishuoltopaikkojen toistuvat vaihtuminen ja oikeanlaisten sijaishuoltopaikkojen puute kaikkein huonoimmin voiville ja vaikeimmin hoidettaville lapsille

³ <https://thl.fi/fi/tilastot-ja-data/tilastot-aiheittain/lapset-nuoret-ja-perheet/lastensuojelu>

- lasten puutteelliset tiedot omista oikeuksistaan
- oikeus tavata omista asioista vastaavaa sosiaalityöntekijää henkilökohtaisesti ei toteudu
- sijaishuollon rajoitustoimenpiteiden lainvastainen käyttö
- asiakassuunnitelmien puutteellisuus
- lasten ja nuorten mielenterveyspalvelut ovat riittämättömiä.

Kertomuksessa kerrotaan *toisaalta* lastensuojelulaitosten tarkastuksia koskevan selostuksen yhteydessä (luku 4.10.2, s. 231), että vuosina 2017 (12 kpl) ja 2018 (10 kpl) tehdyt tarkastuskäynnit

”myötävaikuttivat lukuisiin myönteisiin muutoksiin ja hankkeiden käynnistämisiin, jotka ovat vaikuttaneet välittömästi sijoitetun lapsen oikeusturvaa vahvistavasti.”

Samassa luvussa todetaan, että

”aluehallintovirastot ovat saaneet lisävoimavaroja sijaishuollon valvontaan. Kunnat ovat osoittaneet lisää voimavaroja sijaishuollon valvontaan, vahvistaneet omaa valvontaansa tai lisänneet valvontaa yhteistyössä muiden sijoittajakuntien kanssa. Tarkastuspöytäkirjojen julkaisemisen jälkeen ovat useat lastensuojelulaitokset muuttaneet käytäntöjään ja sääntöjään tarkastuspöytäkirjoissa edellytetyllä tavalla.”

Lopuksi selostetaan vielä, kuinka

”sijoitettujen lasten tietoisuus on tarkastusten ja ennen kaikkea tarkastusten saaman laajan mediajulkisuuden ansiosta lisääntynyt. Tätä osoittaa muun muassa lasten tekemien kanteluiden määrän merkittävä kasvu. Kertomusvuonna lasten sijaishuollosta tekemiä kanteluita tuli vireille 62. Kantelut eivät olleet aiheettomia, niistä johti toimenpiteisiin 45. Kanteluja koskeva toimenpideprosentti oli poikkeuksellisen korkea 87 %.”

Oikeusasiamiehen kertomukseen ristiriitaisuuden vuoksi pelkästään sen perusteella on mahdotonta tehdä luotettavaa valtiosääntöistä arviota lastensuojelun toimeenpanon tilasta Suomessa. Seuraavassa tarkastelenkin lastensuojelun toimeenpanon tilaa myös muuta empiiristä tietoa apuna käyttäen.

Lastensuojelun toimeenpanon tilan valtiosääntöinen yleisarviointi

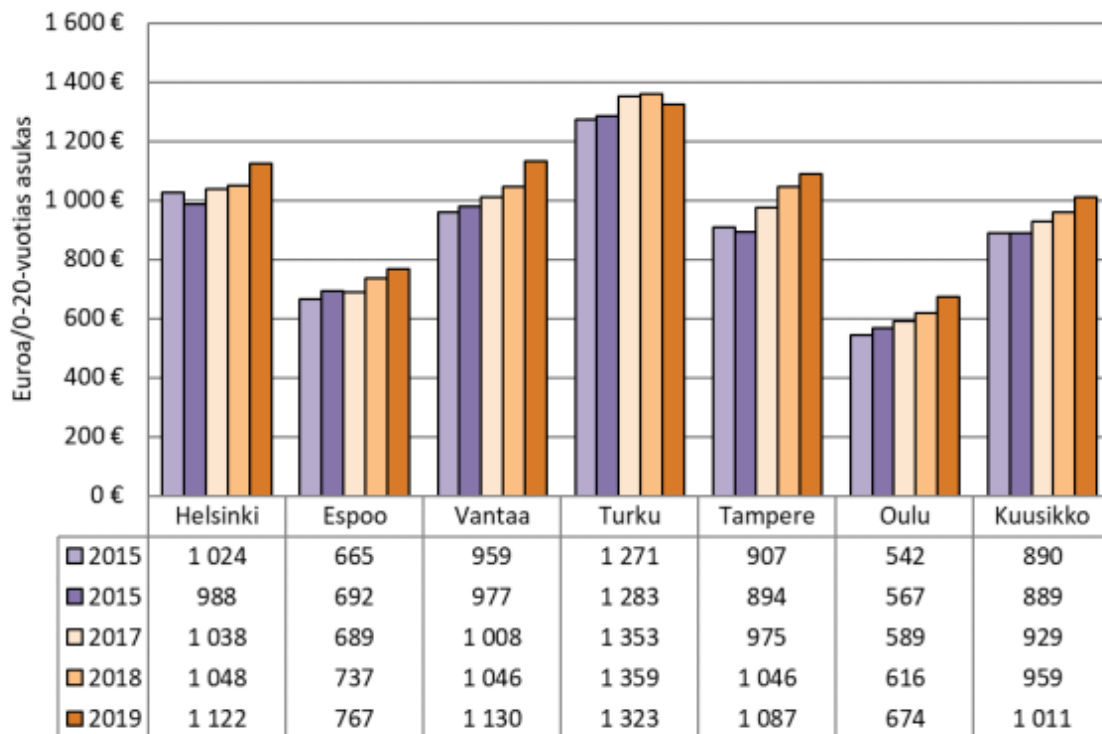
Lastensuojelun asiakkaina olevien lasten perustuslakiin kirjattujen perusoikeuksien ja muun muassa lapsen oikeuksien yleissopimukseen kirjattujen ihmisoikeuksien toteutuminen riippuu olennaisesti siitä, miten lastensuojelun toimeenpano on järjestetty ja kuinka hyvin se toimii käytännössä. Kuten edellä totesin, lastensuojelun toimeenpanon tilan valtiosääntöisen arvioinnin kannalta keskeisiä tekijöitä ovat ainakin lastensuojelun taloudelliset resurssit kunnissa, lastensuojelun henkilöstön koulutustaso ja osaaminen, huostaanottojen määrällinen kehitys ja sen suhde avohuollon tukitoimien määrään, käytännöt lastensuojelulaitoksissa ja perhehoidossa, sekä lastensuojelun asiakkaiden oikeusturva. Arvioin seuraavaksi kutakin tekijää erikseen.

Lastensuojelun taloudelliset resurssit kunnissa

Terveyden ja hyvinvoinnin laitoksen ylläpitämän Sotkanet-tilastopalvelun⁴ mukaan lastensuojelun laitos- ja perhehoidon nettokäyttökustannukset ovat *koko maan* osalta kasvaneet tasaisesti vuosina 2015–2019 (vuodelta 2020 ei ole vielä tietoja). Laitos- ja perhehoidon nettokäyttökustannukset per alle 18-vuotias kunnan asukas olivat koko maassa: 633 € (2015); 635,6 € (2016); 680 € (2017); 732,7 € (2018) ja 781,6 € (2019). Avohuoltopalveluiden osalta vastaavat kustannukset olivat: 235,5 €; 235 €; 240,7 €; 263,9 € ja 301,7 €. Kustannusten kehityksessä voi tietenkin olla suuriakin kuntakohtaisia eroja.

Kun tarkastellaan lastensuojelun kokonaiskustannuksia (sijaishuollon ja avohuollon palveluiden kustannukset) per alle 21-vuotias kunnan asukas samalta ajanjaksolta kuuden suurimman kaupungin (Helsinki, Espoo, Vantaa, Turku, Tampere ja Oulu) osalta, kehitys on samansuuntaista.

Kuvio 7. Lastensuojelun kokonaiskustannukset 0–20-vuotiasta asukasta kohden vuosina 2015–2019 (korotettuna vuoden 2019 arvoon julkisten menojen hintaindeksillä sosiaalitoimelle)

Lähde: Kuuden suurimman kaupungin lastensuojelun palvelut ja kustannukset vuonna 2019. Kuusikko-työryhmän julkaisusarja 1/2020, s. 25.

Lastensuojelun kustannuskehityksestä on vaikea mennä tekemään pitkälle meneviä valtiosääntöisiä johtopäätöksiä lastensuojelun toimeenpanon tilasta. Kustannusten nousun taustalla ei ole se, että kunnat olisivat kohdistaneet lastensuojeluun lisäresursseja lastensuojelun tarpeen pysyessä samana. Kustannusten nousun taustalla on sen sijaan se, että lastensuojelun sijaishuollon ja avohuollon palveluiden tarve on kasvanut entisestään. Kasvua on ollut etenkin erityisen ja vaativan tason laitoshuollossa, joka on kalliimpaa kuin tavallinen laitoshuolto ja perhehoito. Sijaishuollossa on

⁴ <https://sotkanet.fi/sotkanet/fi/index>

entistä huonokuntoisempia lapsia ja nuoria.⁵ Kunnat ovat siten reagoineet ja kohdistaneet lastensuojeluun lisää rahaa lastensuojelun palvelutarpeen lisääntyttyä. Kunnat eivät yleisten kustannustilastojen valossa näytä suoranaisesti alibudjetoineenkaan rahaa lastensuojeluun. Lastensuojelun sijaishuolto on lastensuojelulaissa subjektiivisena oikeutena turvattu palvelu.

Selvää on, että jos lastensuojelun toimeenpanoon ei kohdisteta riittävästi taloudellisia resursseja, perustuslain 19 §:n 3 momentissa säädetty oikeus riittäviin sosiaali- ja terveyspalveluihin vaarantuu. Valtiosääntöoikeudellisesti on kuitenkin vaikeaa/mahdotonta määrittää euromääräistä tasoa sille, milloin lastensuojelun taloudellisia resursseja olisi pidettävä perustuslain 19 §:n 3 momentin edellyttämällä tavalla riittävinä – tai todeta, että nykyinen resursointi on perustuslain 19 §:n 3 momentin vastaista.

Yleinen, eri lähteistä välittyvä näkemys vaikuttaa joka tapauksessa olevan, että lastensuojelun resursointi on jo pitkään ollut riittämätöntä. Lainsäätäjän keinovalikoima resurssien lisäämiseen on rajallinen. Kunnilla on kunnallisen itsehallinnon sekä nykyisen sosiaali- ja terveydenhuollon rahoitusjärjestelmän puitteissa toimivalta päättää lastensuojeluun kohdennettavista taloudellisista resursseista. Valtiosääntöoikeudellisesti voisi olla vaikea palata järjestelmään, jossa kuntien (tulevaisuudessa hyvinvointialueiden) valtionosuudet määräytyisivät suoraan todellisten kustannusten perusteella – eikä tämä myöskään olisi taloudellisen ohjauksen näkökulmasta tarkoituksenmukaista. Lastensuojelun taloudellisten resurssien riittävyyden arviointi tapahtunee jatkossakin pisteittäin valtionosuusjärjestelmän toimivuuden seurannan sekä valvonnassa havaittavien epäkohtien välityksellä. Toisaalta pakottavasta henkilöstömitoituksesta säättämällä lainsäätäjä voi vaikuttaa epäsuorasti resurssien käyttöön kunnissa.

Lastensuojelun henkilöstön koulutustaso ja osaaminen

Eduskunnan oikeusasiamiehen kertomuksessa vuodelta 2019 (s. 129) todetaan, että ”kuntien lastensuojelun yleinen voimavarojen puute ja erityisesti pätevien sosiaalityöntekijöiden huono saatavuus ja työntekijöiden suuri vaihtuvuus heikentävät lastensuojelupalveluiden laatua.”

Julkisuudessa on raportoitu viime vuosina säännöllisin väliajoin lastensuojelua vaivaavasta työvoimapulasta. Työvoimapulaan on sanottu vaikuttavan ainakin alhainen palkkataso, kuormittava työ, lastensuojelulaitosten vuorotyö ja vuonna 2016 kiristyneet ammattihenkilöiden pätevyysvaatimukset, jotka ovat vaikeuttaneet rekrytointia entisestään. Lastensuojelun työn epäkohdista on raportoinut myös apulaisoikeuskansleri omiin tarkastuskäynteihinsä perustuen oikeuskanslerin kertomuksessa (s. 30–31) vuodelta 2019. Toisaalta sosiaalityön aloituspaikkamääriä on lisätty eri yliopistoissa useampana vuonna.

Lainsäätäjä ohjaa lastensuojelun resursseja kunnissa muun muassa henkilöstömitoitusta koskevan sääntelyn kautta. Lastensuojelulaitosten henkilöstömitoituksesta säädetään lastensuojelulain 59 §:ssä (asuinyksikössä vähintään 7 hoito- ja kasvatustehtävissä toimivaa työntekijää korkeintaan 7 lasta kohden; suhdeluku siis vähintään 1:1). Lastensuojelulaissa ei sen sijaan ole säännöksiä siitä, kuinka monta lasta yhdellä lapsen asioista vastaavalla sosiaalityöntekijällä voi olla kerrallaan.

Julkisuudessa on tuotu säännöllisin väliajoin esille, kuinka yksittäinen sosiaalityöntekijä saattaa samaan aikaan olla useamman kymmenen lapsen asioista vastaava sosiaalityöntekijä. Tähän ongelmaan ollaan puuttumassa jo tällä vaalikaudella, sillä hallitusohjelmassa 2019–2023 todetaan,

⁵ *Kuuden suurimman kaupungin lastensuojelun palvelut ja kustannukset vuonna 2019*. Kuusikko-työryhmän julkaisusarja 1/2020, s. 46.

että ”lastensuojelu on maassamme tarpeeseen nähden aliresursoitu. Haavoittuvimmassa asemassa olevien lasten oikeuksien ja hyvinvoinnin turvaamiseksi säädetään asteittain kiristystä vähimmäishenkilöstömitoitus lastensuojeluun niin, että mitoitus on 30 asiakasta ammattilaista kohden. Vuonna 2022 mitoitus on 35.”⁶ Hallituksen esitys lastensuojelulain muuttamiseksi on tarkoitus antaa eduskunnalle syksyllä 2020.⁷

Selvää on, että liian vähäinen henkilöstömäärä ja vaikeus saada pätevää henkilöstöä vaikuttavat negatiivisesti lastensuojelun asiakkaina olevien lasten ja perheiden perusoikeuksiin. Henkilömitoitusta koskevan pakottavan sääntelyn kautta voidaan kuitenkin vaikuttaa siihen, että kunnat ohjaisivat lastensuojeluun lisää henkilöstöresursseja. Pätevien sosiaalityöntekijöiden saaminen lastensuojeluun edellyttäne myös palkkatason nostamista; tältä osin lainsäätäjän keinot ovat olemattomat.

Huostaanottojen määrällinen kehitys ja sen suhde avohuollon tukitoimien määrään

Kuten edellä toin esille, avohuollon ensisijaisuuden ja perhehoidon ensisijaisuuden periaatteiden voidaan katsoa olevan osa valtiosääntöä uudistetun Euroopan sosiaalisen peruskirjan (SopS 80/2002) 17 artiklan 1 kohdan c alakohtaa koskevan Euroopan sosiaalisten oikeuksien komitean tulkintakäytännön välityksellä. Euroopan sosiaalisten oikeuksien komitea kiinnitti huomiota Suomen vuonna 2018 jättämää määräaikaishuoltotietoa koskevissa johtopäätöksissään siihen, ettei Suomi ollut raportoinut tilastotietoja kodin ulkopuolelle sijoitettujen lasten määrän kehityksestä.⁸

Kodin ulkopuolelle sijoitettujen lasten määrä on kasvanut 2000-luvulla varsin voimakkaasti. Kun vuonna 2000 kodin ulkopuolelle sijoitettuja lapsia oli noin 12 000, vuoteen 2020 mennessä lukumäärä oli kasvanut 19 000:een. Kehitys koskee sekä huostaanotettuja että kiireellisesti sijoitettuja lapsia.⁹ Lastensuojelun avohuollon asiakkaina olevien lasten määrä on sen sijaan vähentynyt merkittävästi vuoden 2014 jälkeen. Vuonna 2014 kaikkiaan 90 000 lasta oli avohuollon asiakkaana; vuonna 2020 tuo luku oli enää vajaa 50 000. Laskua selittää ennen kaikkea se, että 1.4.2015 lähtien lastensuojelutarpeen selvittäminen ei enää synnyttänyt lastensuojelun asiakkuutta.¹⁰

Mitä johtopäätöksiä kodin ulkopuolelle sijoitettujen lasten määrän kasvusta on vedettävä? Kehitystä ei ole syytä tulkita niin, että esimerkiksi huostaanoton kynnys olisi madaltunut ja että lapsia otettaisiin aikaisempaa herkemmin huostaan. Ilmiön taustalla on pikemminkin se, että vakavasti oireilevia ja huostaanoton tarpeessa olevia lapsia on aikaisempaa enemmän. Lastensuojelun vaativan sijaishuollon uudistamistyöryhmän loppuraportin mukaan, ”tällä vuosituhanella sijaishuollon tarve on kasvanut erityisesti teini-ikäisillä, ja heitä sijoitetaan kiireellisesti ja huostaanotetaan suhteessa enemmän kuin nuorempia ikäryhmiä.”¹¹

Valtiosääntöisesti arvioiden kyse ei siten ole siitä, että viranomaiset laiminlöisivät avohuollon ensisijaisuuden periaatteen noudattamisen, vaan siitä, että lasten oikeus perustuslain 19 §:n 1 momentin mukaiseen välttämättömään huolenpitoon sekä riittäviin sosiaali- ja terveystalouteihin

⁶ Pääministeri Sanna Marinin hallituksen ohjelma 10.12.2019. Valtioneuvoston julkaisu 2019:31, s. 148.

⁷ <https://stm.fi/-/lastensuojelulain-muutokset-tehdään-vaiheittain-esitys-lastensuojelun-sosiaalityöntekijöiden-henkilöstömitoituksesta-annetaan-syksyllä-2021>

⁸ European Committee of Social Rights, Conclusions 2019, Finland, March 2020, s. 19.

⁹ THL, Lastensuojelu 2020, Tilastoraportti 19/2021, 7.6.2021, s. 1.

¹⁰ Ibid., s. 15.

¹¹ Lastensuojelun vaativan sijaishuollon uudistamistyöryhmän loppuraportti. Sosiaali- ja terveystalouden raportteja ja muistioita 2020:28, s. 12.

toteutuu – ainakin siltä osin, että heidän palveluntarpeensa tunnustetaan. Eri asia on, miten palvelut käytännössä toimivat.

Käytännöt lastensuojelulaitoksissa ja perhehoidossa

Lastensuojelun toimeenpanon ongelmista ehkä eniten julkisuudessa viime vuosina huomiota saanut teema on laitoshuollon rajoitustoimenpiteiden lainvastainen käyttö. Myös lastensuojelun valvontaviranomaisten valvontatoiminnassa tämä epäkohta nousee korostetusti esille. Esimerkiksi tarkasteltavana olevassa eduskunnan oikeusasiamiehen kertomuksessa vuodelta 2019 suurin osa lastensuojelun laillisuusvalvonnan raportoinnista koskee laitoshuollon rajoitustoimenpiteitä (ks. luvut 3.5.14 ja 4.12.3). Kertomuksen (s. 129–130) mukaan

”rajoittamistoimenpiteitä tehdään lastensuojelulain vastaisesti. Rajoitustoimenpiteitä käytetään sellaisissa tilanteissa tai sellaisilla tavoilla, joita laki ei salli. Päätöksiä rajoittamistoimenpiteistä ei tehdä lastensuojelulain edellyttämällä tavalla. Sijaishuoltoa antavat yksiköt ja usein myös lapsen sijoittaneen kunnan sosiaalityöntekijät ovat pitäneet mahdollisena rajoittaa lapsen perusoikeuksia kasvatuksellisilla säännöillä. Sen erottaminen, mikä on tavanomaista ja hyväksyttävää kasvatuksellisten rajojen asettamista, ja milloin on kysymys lain tarkoittamasta lapsen perusoikeuksien rajoittamisesta, on hämärtynyt.”

Lainsäätäjä on vuoden 2020 alusta voimaan tulleella lainmuutoksella (lastensuojelulain uusi 61 b §) yrittänyt selkiyttää rajankäyntiä rajoitustoimenpiteiden ja yleisesti hyväksytyjen kasvatuskeinojen välillä. Näkemykseni mukaan lainsäädännössä ei tulisi määritellä yksityiskohtaisesti, mikä on hyväksyttävää kasvatusta. Sen sijaan erilaiset soft law -instrumentit, kuten esimerkiksi THL:n ylläpitämä lastensuojelun käsikirja¹², ovat tärkeitä työkaluja käytännön toimijoille lastensuojelulaitoksessa. Käsikirja sisältää esimerkkejä siitä, milloin ja millaisia rajoittavia kasvatuskeinoja on sallittu käyttää ilman, että kyse olisi laitoshuollon rajoitustoimista.

Eduskunnan oikeusasiamiehen kertomuksessa (s. 231) todetaan kuitenkin myös, että laitoksiin erityisesti vuosina 2017 ja 2018 tehdyt tarkastuskäynnit ”myötävaikuttivat lukuisiin myönteisiin muutoksiin ja hankkeiden käynnistämisiin, jotka ovat vaikuttaneet välittömästi sijoitetun lapsen oikeusturvaa vahvistavasti.” Valtiosääntöisesti arvioiden tilanne ei siten vaikuta toivottomalta. Oikeusasiamiehen kertomuksen viesti on selkeä: positiivisen kehityksen aikaansaaminen edellyttää, että laitoshuollon jälkikäteiseen valvontaan kohdistetaan jatkossakin riittävästi resursseja.

Lastensuojelun asiakkaiden oikeusturva

THL:n velvollisuutena on lastensuojelulain 27 a §:n nojalla pyytää kunnilta tai kuntayhtymiltä kaksi kertaa kalenterivuodessa tiedot lastensuojelulain 26 §:n 5 momentissa palvelutarpeen arvioinnille säädettyjen määräaikaisten noudattamisesta. Viimeisimmät tilastotiedot ovat rohkaisevia. Tilastoraportin mukaan

”tarkasteluajankohtana 1.10.2020–31.3.2021 Manner-Suomen kunnissa lastensuojelutarpeen tai erityistä tukea tarvitsevan lapsen palvelutarpeen arvioinnin käsittely alkoi lähes 99 prosenttisesti (58 487kpl) lakisääteisen seitsemän arkipäivän kuluessa. Lakisääteinen seitsemän arkipäivän määräaika ylittyi 832 (1,4 %) tapauksen kohdalla. Lastensuojelutarpeen tai erityistä tukea

¹² <https://thl.fi/fi/web/lastensuojelun-kasikirja/tyoprosessi/sijaishuolto/rajoitukset-sijaishuollossa>

tarvitsevan lapsen palvelutarpeen arvioinnit valmistuivat 95,5 prosenttisesti (22 884kpl) lakisääteisessä kolmen kuukauden määräajassa. Käsittelyn määräaika ylittyi 1 087 kpl (4,5 %) tapauksen kohdalla.”

Tilastojen perusteella ennakolliseen oikeusturvaan kuuluvia määräaikoja noudatetaan kunnissa lähes moitteettomasti. Apulaisoikeuskansleri on kuitenkin nostanut esille tilastointiin liittyviä epävarmuuksia kuten sen, että kunnat eivät ilmoittaisi todellisuudessa toteutuneita käsittelyaikoja.¹³

Jälkikäteisen oikeusturvan kannalta keskeisessä asemassa ovat valvontaviranomaiset. Eduskunnan oikeusasiamiehen vuotta 2019 koskevan kertomuksen (s. 129) mukaan lastensuojelun sijaishuollon valvonta on riittämätöntä ja lapset ovat tietämättömiä omista oikeuksistaan. Toisaalta kertomuksessa (s. 231) todetaan myös, että

”sijoitettujen lasten tietoisuus on tarkastusten ja ennen kaikkea tarkastusten saaman laajan mediajulkisuuden ansiosta lisääntynyt. Tätä osoittaa muun muassa lasten tekemien kanteluiden määrän merkittävä kasvu. Kertomusvuonna lasten sijaishuollosta tekemiä kanteluita tuli vireille 62. Kantelut eivät olleet aiheettomia, niistä johti toimenpiteisiin 45. Kanteluja koskeva toimenpideprosentti oli poikkeuksellisen korkea 87 %.”

Lasten itsensä tekemien kanteluiden määrän lisääntyminen lienee ainakin osittain seurausta siitä, että kantelun tekemistä on helpotettu. Kertomuksen (s. 260) mukaan ”oikeusasiamiehen verkkosivuilla on erityiset lasten omat verkkosivut, joilla on lapsille suunnattua tietoa mahdollisuudesta tehdä kantelu oikeusasiamiehelle ja heille suunnattua ohjausta kantelun tekemisessä sekä erillinen kantelulomake.”

Oikeusasiamiehelle tehty lastensuojelua koskevat kantelut nousivat selkeästi edellisiin vuosiin verrattuna. Vuonna 2019 lastensuojelua koskevia kanteluita tehtiin 363 kpl; vastaavat luvut edellisiltä vuosilta ovat 162 (2018), 223 (2017), 232 (2016) ja 232 (2015).¹⁴

On vaikea arvioida, kertooko lasten tekemien kanteluiden ja ylipäänsä lastensuojelua koskevien kanteluiden määrän kasvu lisääntyneistä ongelmista, vai onko kyse siitä, että kanteluita tehdään enemmän lasten tietoisuuden kasvaessa omista oikeuksistaan. Valtiosääntöisesti – erityisesti oikeusturvan näkökulmasta – arvioiden on tavallaan positiivista, että kanteluita tehdään ja että ne myös johtavat toimenpiteisiin. Tilanne, jossa kanteluita ei tehtäisi laisinkaan, olisi omiaan herättämään epäilyksiä.

Osasta lastensuojelun rajoitustoimenpiteitä koskevista päätöksistä voi valittaa hallinto-oikeuksiin. Tällaisia rajoitustoimenpiteitä ovat esimerkiksi yhteydenpidon rajoittaminen, liikkumisvapauden rajoittaminen ja eristäminen. Hiljattain julkaistu tutkimus osoitti, että lapset valittavat harvoin itse laitoshuollon rajoitustoimenpiteistä. Muutoksenhakujärjestelmän ongelmana on myös se, että hallinto-oikeudet antavat usein päätöksensä vasta rajoitustoimenpiteen päättymisen jälkeen.¹⁵

Oikeusturvan näkökulmasta olennaista ovat lisäksi valvontaviranomaisten resurssit sekä eri valvontaviranomaisten välinen toimivallan jako. Oikeusasiamiehen kertomuksen (s. 129) mukaan

”Lastensuojelun sijaishuollon valvonta on riittämätöntä. Kuntien lastensuojeluviranomaiset eivät ehdi riittävästi käydä sijaishuoltopaikoissa eivätkä tunne riittävän hyvin lasten olosuhteita ja kohtelua. Aluehallintovirastoilla ei ole riittävästi voimavaroja tarkastuksiin. Kuntien vastuulle

¹³ Valtioneuvoston oikeuskanslerin kertomus vuodelta 2019, s. 31–32.

¹⁴ <https://www.mtvuutiset.fi/artikkeli/lastensuojelun-kantelut-nousseet-uuteen-ennatukseen-lapset-aktivoituneet-peraamaan-oikeuksiaan-nama-lapset-eivat-kirjoita-turhasta/7825440#gs.aor0t>

¹⁵ Kalliomaa-Puha, Laura & Pösö, Tarja & Toivonen Virve-Maria: ”Error Correction of Restrictive Measures: Appeals Made by Young People in Care”. *Young* 2020, s. 1–16.

kuuluva perhehoidon valvonta on puutteellista. Aluehallintovirastoilla ei ole riittäviä toimivaltuuksia kotona tapahtuvaan perhehoidon valvontaan.”

Kertomuksessa (s. 231) todetaan kuitenkin myös, että

”aluehallintovirastot ovat saaneet lisävoimavaroja sijaishuollon valvontaan. Kunnat ovat osoittaneet lisää voimavaroja sijaishuollon valvontaan, vahvistaneet omaa valvontaansa tai lisänneet valvontaa yhteistyössä muiden sijoittajakuntien kanssa. Tarkastuspöytäkirjojen julkaisemisen jälkeen ovat useat lastensuojelulaitokset muuttaneet käytäntöjään ja sääntöjään tarkastuspöytäkirjoissa edellytetyllä tavalla.”

Jos viimeksi mainittu pitää paikkansa, niin lastensuojelun valvonta on kehittynyt parempaan suuntaan. Tätä näkemystä tukee osittain tuore Aluehallintovirastojen lastensuojelun valvonnan seurantatyöryhmän raportti, jonka mukaan lastensuojelun valvonnan henkilötyövuodet ovat kuuden aluehallintoviraston osalta kasvaneet vuodesta 2016 vuoteen 2020 yhteensä 8,9:stä 14,9:ään. Myös valvonnassa työskentelevät työntekijät näkevät valvontatoiminnan vaikuttavuuden keskimäärin positiivisessa valossa. Ongelmana kuitenkin on, ettei aluehallintovirastoissa seurata systemaattisesti vaikuttavuutta.¹⁶

Aluehallintovirastoissa ratkaistujen lastensuojelua koskevien kanteluiden määrä on kasvanut voimakkaasti viimeisen neljän vuoden aikana: 163 (2017), 251 (2018), 349 (2019) ja 487 (2020). Sijaishuollon valvonta-, ohjaus- ja arviointikäyntien sekä lupakäyntien lukumäärässä ei sen sijaan ole tapahtunut vastaavaa kehitystä: 163 (2017), 135 (2018), 150 (2019) ja 113 (2020).¹⁷

Eduskunnan tarkastusvaliokunta on oikeusasiamiehen kertomuksesta antamassa lausunnossaan (TrVL 1/2021 vp, s. 3) tuonut muun muassa esille, että lastensuojelun valvonnan jakautuminen eri toimijoille ja asian monimutkainen sääntely vaikeuttavat tehokasta ohjaus- ja valvontatoimintaa sekä lisäävät riskiä, että valvontaa jää myös tekemättä. Itselläni heräsi kysymys tarkastuskäyntien koordinoinnista eri valvontaviranomaisten välillä. Eduskunnan oikeusasiamies teki vuonna 2019 vain yhden lastensuojelulaitoksen tarkastuskäynnin. Missä määrin tarkastuskäyntien tekemistä koordinoidaan eri viranomaisten välillä?

Koronapandemian lastensuojelulle aiheuttamat haasteet

Koronapandemian vaikutuksia lapsiin – myös lastensuojelun asiakkaina oleviin lapsiin – on selvitetty hiljattain Owal Groupin Itsenäisyyden juhluvuoden lastensäätiölle (Itla) tekemässä selvityksessä. Siinä nostetaan esille useita epäkohtia. Selvityksen mukaan sijaishuollossa oleviin lapsiin on kohdistettu laitoshuollon rajoitustoimenpiteitä, kuten liikkumisvapauden ja yhteydenpidon rajoittamista, koronakriisin perusteella. Koronaan sairastuneille lapsille on ollut vaikeuksia löytää sijaishuoltopaikkoja. Koronakriisi on myös vaikeuttanut sijaishuollossa olevien lasten koulunkäyntiä monin eri tavoin.¹⁸

¹⁶ Aluehallintovirastojen lastensuojelun valvonnan seurantatyöryhmän raportti. Valtiovarainministeriön julkaisuja 2021:37, s. 30–32.

¹⁷ Ibid., s. 23 ja 25.

¹⁸ Wennberg, Mikko & Luukkonen, Tuomas & Haila, Katri: *Sosiaalihuollon ja lastensuojelun kantokyky koronakriisin aikana. Haastavat tekijät ja uudet ratkaisukeinot kriiseistä selviämiseksi*. Itlan raportit ja selvitykset 2020:1. Itlan raporttiin viitataan myös Lapsistrategian koronatyöryhmän raportissa; ks. Lasten ja nuorten hyvinvointi koronakriisin jälkihoidossa. Lapsistrategian koronatyöryhmän raportti lapsen oikeuksien toteutumisesta. Valtiovarainministeriön julkaisuja 2020:21.

Lastensuojeluilmoitukset ovat keskeinen kanava saada tietoa lastensuojelutarpeesta olevista lapsista. Lastensuojeluilmoituksia tekevät muun muassa koulut ja lasten harrastuksia järjestävät tahot. Voisi yhtäältä olettaa, että koulunkäynnin siirryttyä osittain etäopetuksena tapahtuvaksi ja lasten harrastustoimintaan kohdistuneiden rajoitusten vuoksi lastensuojeluilmoitusten määrä olisi laskenut koronapandemian aikana, koska kontaktit lapsiin vähenivät. Toisaalta on mahdollista, että ilmoitusten määrä kasvaisi nimenomaan puutteellisen kontaktin vuoksi. THL:n tilastojen perusteella kumpikaan skenaario ei kuitenkaan ole toteutunut. THL:n vuotta 2020 koskevan lastensuojeluraportin mukaan ensimmäinen koronavuosi ei korostunut lastensuojelutilastoissa. Vuonna 2020 lastensuojeluilmoituksia tehtiin 163 130 kappaletta, mikä oli neljä prosenttia enemmän kuin edellisellä vuonna.¹⁹

Miten koronapandemia on vaikuttanut lastensuojelun valvontaviranomaisten toimintaan? Eduskunnan oikeusasiamiehen vuotta 2020 koskevan kertomuksen mukaan ”koronaepidemia ei välittömästi näyttäisi vaikuttaneen vuoden 2020 aikana saapuneiden lapsen oikeuksia koskeneiden kantelujen määrään tai kantelujen sisältöön.”²⁰ Kertomuksen mukaan pandemia on kuitenkin vaikuttanut sijaishuollon valvontaan siten, että ”jo huostaanotettujen lasten sijaishuollon valvontaa ei ole voitu toteuttaa suunnitellusti.”²¹ Myös aluehallintovirastojen lastensuojelun valvonnan seurantaryhmän raportin mukaan koronaepidemiaa on pidettävä ensisijaisena syynä virastojen vuonna 2020 tekemien valvonta- ohjaus- ja arviointikäyntien suhteelliseen laskuun.²² Raportin mukaan ”ennen koronarajoituksia suunnitelmallisia, omasta aloitteesta tapahtuvia valvontakäyntejä toimintayksiköihin ennätettiin toteuttaa jonkin verran, mutta ne keskeytettiin pandemian takia.”²³

Valvonta- ja tarkastuskäyntien keskeyttäminen on nähdäkseni ollut perusteltua koronanepidemian alkuvaiheessa, kun tietoa viruksesta ja sen vaarallisuudesta ei ole ollut riittävästi. Tulevaisuuden vastaavien kriisien kannalta on tärkeää, että luodaan vaihtoehtoisia tapoja toteuttaa valvonta- ja tarkastuskäyntejä. Lähtökohtana pitää olla, että koronaepidemian kaltaiset kriisit eivät saa vaikuttaa heikentävästi – ainakaan pitkäkestoisesti – valvonnan määrään ja laatuun. Kuten THL:n tutkimuksessa todetaan, koronaepidemian vaikutukset lastensuojeluun tulevat todennäköisesti ilmi viiveellä; odotettavissa on, että palveluntarve tulee lyhyellä aikavälillä kasvamaan epidemian vuoksi.²⁴

Yhteenveto

Kuten sanottu, perustuslakiin kirjattujen perusoikeuksien toteutuminen edellyttää, että lastensuojelussa on riittävät resurssit ja osaaminen. Luotettavan ja yksiselitteisen empiirisen tiedon saaminen lastensuojelun toimeenpanon tilasta on kuitenkin vaikeaa. Vielä vaikeampaa on vetää valtiosääntöisiä johtopäätöksiä käytettävissä olevan – osin ristiriitaisenkin – tiedon perusteella. Lastensuojelun toimeenpanossa on epäilemättä useita ongelmia: pätevien sosiaalityöntekijöiden heikko saatavuus ja työntekijöiden suuri vaihtuvuus, sijaishuollon valvonnan riittämättömyys ja puuttuvat toimivaltuudet perhehoidon valvonnan osalta, sijaishuoltopaikkojen toistuvat vaihtuminen ja oikeanlaisten sijaishuoltopaikkojen puute kaikkein huonoimmin voiville ja vaikeimmin hoidettaville

¹⁹ THL: Koronan vaikutukset lastensuojeluun. Tutkimuksesta tiiviisti 23/2020, s. 1

²⁰ Eduskunnan oikeusasiamiehen kertomus vuodelta 2020, s. 200.

²¹ Ibid.

²² Aluehallintovirastojen lastensuojelun valvonnan seurantaryhmän raportti. Valtiovarainministeriön julkaisuja 2021:37, s. 23–24.

²³ Ibid., s. 61.

²⁴ THL: Koronan vaikutukset lastensuojeluun. Tutkimuksesta tiiviisti 23/2020, s. 1. Ks. samoin, Lasten ja nuorten hyvinvointi koronakriisin jälkihoidossa. Lapsistrategian koronatyöryhmän raportti lapsen oikeuksien toteutumisesta. Valtiovarainministeriön julkaisuja 2020:21, s. 44.

lapsille, lasten puutteelliset tiedot omista oikeuksistaan, sijaishuollon rajoitustoimenpiteiden lainvastainen käyttö, sekä valvonnan ongelmat.

Toisaalta monien ongelmien kohdalla on tapahtunut myös myönteistä kehitystä viime vuosina. Nostan yhteenvetona esille seuraavat asiat:

- kunnat ovat lisänneet rahaa lastensuojeluun kasvaneen palvelutarpeen myötä
- vuoden 2022 alusta lähtien lastensuojeluun tulee pakollinen henkilöstömitoitus siten, että yhtä sosiaalityöntekijää kohden saa olla enintään 35 lasta; vuodesta 2023 lähtien tuo luku on 30
- kodin ulkopuolelle sijoitettujen lasten määrän kasvu kertoo, että lasten palvelujen tarve tunnistetaan ja palveluja on saatavilla (olkoonkin, että kehitys ei tietenkään ole sinänsä myönteistä ja että ehkäisevä lastensuojelutyö ei näytä kantavan hedelmää tai siihen ei ole riittävästi resursseja)
- laitoshuollon rajoitustoimenpiteiden käytössä on aikaan saatu myönteistä kehitystä valvontaviranomaisten tarkastuskäyntien seurauksena
- lastensuojelulain mukaisten määräaikojen noudattaminen vaikuttaa olevan kunnissa hyvällä tolalla (olkoonkin, että raportointiin liittyy epävarmuustekijöitä)
- lastensuojelun asiakkaina olevat lapset näyttävät olevat entistä tietoisempia oikeuksistaan, mikä ilmenee lasten itse tekemien kanteluiden määrän kasvuna
- aluehallintovirastojen lastensuojelun valvontaan kohdentuneet henkilötyövuodet ovat lisääntyneet 67 %:lla vuodesta 2016 vuoteen 2020 tultaessa.

Yhteenvetona totean, että lastensuojelun tila Suomessa on valtiosääntöisesti arvioiden *tydyttävä*. Ongelmia on, mutta myös myönteistä kehitystä on tapahtunut. Jos asiaa pohditaan laajemmasta yhteiskunnallisesta perspektiivistä, ongelmallisinta on, että sijaishuollon tarve ja kodin ulkopuolelle sijoitettujen lasten määrä ovat kasvaneet läpi 2000-luvun. Sosiaalipoliittisesti olisikin tarkoituksenmukaisinta puuttua niihin juurisyihin, joiden vuoksi lastensuojelun ja erityisesti sijaishuollon tarve ovat kasvaneet. Tämä on tietenkin helpommin sanottu kuin tehty. Yksi ilmeinen keino olisi kohdentaa lastensuojeluun niin ikään kuuluvaan ehkäisevään lastensuojeluun nykyistä huomattavasti enemmän resursseja.

Espoossa 15.9.2021

Toomas Kotkas
Julkisoikeuden professori